

**แนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผล
มาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้**
**Approaches to Promote the Application of Wasatiyah for Conflict
Management in Disagreement in Thai Muslim Society in the Three Southern
Border Provinces**

มนูศักดิ์ โต๊ะเถื่อน^{1*} อิสมาแอ กาเตะ¹

Manoosak Touthern^{1*}, Isma-ae katih¹

(Received: September 27, 2022; Revised: November 14, 2022; Accepted: November 24, 2022)

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพจากการศึกษาข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกเกี่ยวกับสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ จากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 27 คน จาก 9 กลุ่ม ๆ ละ 3 คน ประกอบด้วย ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด คณะกรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ นักวิชาการมุสลิมในสถาบันอุดมศึกษา โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ ผู้บริหารโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม และวิทยากรอิสลามศึกษาแบบเข้ม เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาเป็นแบบสัมภาษณ์แบบกึ่งมาตรฐาน วิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ผลการวิจัยพบว่า แนวทางการเสริมสร้างใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ จำแนกเป็น 6 ด้าน คือ 1) ด้านการมีความบริสุทธิ์ใจและการมุ่งหวังสังคมจากความเห็นต่าง 2) ด้านการมีทัศนคติเชิงบวกต่อผู้เห็นต่าง 3) ด้านการแสดงความเห็นต่างด้วยมารยาทที่ดีงาม 4) ด้านการศึกษาและทบทวนประเด็นที่มีความเห็นต่าง 5) ด้านการให้ความเป็นธรรมต่อตนเองและไม่ยึดติดทัศนคติ และ 6) ด้านการคำนึงถึงความถูกต้องและผลประโยชน์ส่วนรวม

¹คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

¹ Faculty of Islamic Sciences, Prince of Songkla University

*Corresponding author. E-mail: manoosak.t@psu.ac.th

คำสำคัญ: วะสะฎียะฮ์ การจัดการความขัดแย้ง ความเห็นต่าง สังคมไทยมุสลิม

Abstract

The objective of this study aims to study approaches to promote the application of Wasatiyah for conflict management in disagreement in Thai Muslim society in the three southern border provinces. The qualitative method was used starting from studying relevant documents and then conducting in-depth interviews on the causes and conditions of conflict stemming from the disagreement in Muslim–Thai society in the three southernmost provinces. The 27 key informants from nine groups were selected; each group was selected three members. The key informants included members of the Advisory Panel of the Shiekul Islam of Thailand, members of Islamic Committee of Thailand, members of Provincial Islamic Committee, members of Islamic Committee of masjids, executive members of Wasatiyah institutions or centers, Muslim scholars in higher education institutions, instructors or proprietor of Pondok educational institutions, administrators of private Islamic schools , intensive Islamic Studies lecturers and seminar speakers. The semi-structured interviews were conducted to collect qualitative data. The data were analyzed with a content analysis.

The results indicated that approaches to promoting the use of Wasatiyah in the management of conflicts can be classified into 6 areas as follows: 1) Having sincerity and anticipating truth from different opinions, 2) Having a positive attitude towards dissidents, 3) Expressing different opinions with good manners, 4) Studying and reviewing the issues of disputes, 5) Being fair to oneself and not clinging to a particular view and 6) Considering the proprieties and common interests.

Keywords: Wasatiyah, Managing the Conflicts, Disagreement, Thai Muslim Society

บทนำ

การให้ความสนใจศึกษาแนวทางการนำวะสะฎียะฮ์ (แนวทางอิสลามสายกลาง) มาปรับใช้ในสังคมมุสลิมประเทศไทย ท่ามกลางการเผชิญหน้ากับความเห็นต่างในเรื่องการนำเสนอหลักฐานและความคิดเห็น ถือเป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างมาก เนื่องจากผู้นำเสนอหลักการอิสลามที่มีความเข้าใจในตัวของคำสอนอิสลามอย่างแท้จริง จะสามารถยอมรับความเห็นต่างได้ด้วยมารยาทที่ดีงามและใช้

ฮิกมะฮฺ (วิทยปัญญา) ในการนำเสนอความเห็น แต่เนื่องจาก 2 ปัจจัยที่แตกต่างกัน จึงทำให้เกิดความเห็นต่างกันระหว่างผู้นำเสนอคำสอนอิสลาม ได้แก่ 1) ปัจจัยด้านวิชาการ ได้แก่ ความเห็นต่างกันในเรื่องคำจำกัดความหรือการอธิบายความหมายคำศัพท์ และการอ้างอิงหลักฐานที่แตกต่างกัน เช่น ความแตกต่างในเรื่องสายรายงานหะดีษ (คำพูด การกระทำ หรือการยอมรับของท่านศาสนทูต) การให้ความเชื่อถือต่อหลักฐาน หลักการอิญติฮาด (การวินิจฉัยด้วยบท) การกียาส (การเทียบเคียง) การปฏิบัติตามมัซฮับ (สำนักกฎหมาย) การยึดหลักอุศูลุลฟิคุฮฺ (หลักมูลฐานทางกฎหมายอิสลาม) และการยึดถือคำประกาศข้อชี้ขาดด้านศาสนา และ 2) ปัจจัยด้านศักยภาพทางวิชาการของตัวบุคคล ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมเกิดความแตกแยก เช่น ผู้นำเสนอหลักการศาสนาขาดความเข้าใจหลักฐานอย่างแท้จริง ทำให้บางครั้งอาจเกิดจากการหลงลืม หรือขาดความมั่นใจในการยืนยันความถูกต้อง หรือละเลยหลักฐานที่มีน้ำหนักและมีความน่าเชื่อถือมากกว่าทั้งที่ทราบข้อแตกต่าง รวมถึงการยึดติดพวกพ้อง เป็นต้น (Aqil Muhammad al-Maqtariy, 1993; Muhammad Aawwamah, 2007; Taha Jabir Fayyad al-Ulwaniy, 2017)

การนำเสนอหลักฐานและการแสดงความคิดเห็นบนพื้นฐานของวะสะฎียะฮฺ จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมมุสลิมมีความเป็นเอกภาพในฐานะประชาชาติแห่งวะสะฎียะฮฺ ดังที่ อัลลอฮฺ ﷻ ได้ตรัสในซูเราะฮฺ (บท) อัลบะเกาะเราะฮฺ ความว่า "และในทำนองเดียวกัน เราได้ให้พวกเจ้าเป็นประชาชาติที่เป็นกลาง เพื่อพวกเจ้าจะได้เป็นสักขีพยานแก่มนุษย์ทั้งหลาย และเราะฮูล (มุฮัมมัด) ก็จะเป็นสักขีพยานแก่พวกเจ้า" (อัลบะเกาะเราะฮฺ: 143) ซึ่งจากอายะฮฺ (โองการ) Abd al-Rahman Hasan Hanbakat al-Maydaniy (1996) กล่าวว่า ความเป็นสายกลางของของประชาชาติอิสลามเห็นได้จาก อะกีดะฮฺ (หลักความศรัทธา) อุศูลุลฟิคุฮฺ (แหล่งมูลฐานที่มาของศาสนา) อัคลาก (หลักคุณธรรมจริยธรรม) อิบาดะฮฺ (หลักการปฏิบัติศาสนกิจ) ชะรีอะฮฺ (หลักศาสนบัญญัติ) และข้อชี้ขาดต่าง ๆ ในอิสลามบนแนวทางอันเที่ยงตรง ซึ่งผู้ยึดถือหลักการจะประสบความสำเร็จทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

นอกจากนี้ ท่านเราะฮูล (ศาสนทูต) ﷺ ก็ได้กำชับให้ผู้ศรัทธาดำเนินชีวิตอยู่บนแนวทางอิสลามสายกลางและห้ามการทำให้หลักการศาสนาเป็นเรื่องยากลำบาก ความว่า "แท้จริงหลักการศาสนานั้นง่ายดาย และจะไม่มีคนใดที่จะทำให้เรื่องศาสนานั้นยุ่งยาก นอกจากเขาผู้นั้น จะต้องยอมพ่ายแพ้ในที่สุด ดังนั้น ท่านทั้งหลายจงปฏิบัติให้ถูกต้อง (สุดเท่าที่จะมีความสามารถ) หรือจงทำให้มันใกล้เคียง

¹สัญลักษณ์ ﷻ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า "สุบหานะฮฺ วะตะอาลา" หมายถึง "มหาบริสุทธิ์แด่พระองค์และความสูงส่ง" เป็นคำที่ใช้กล่าวสรรเสริญและยกย่องอัลลอฮฺ ﷻ หลังจากที่ได้เอนามของพระองค์

²สัญลักษณ์ ﷺ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า "ศ็อลลัลลอฮฺ อะลัยฮิ วะอัลลัม" หมายถึง "ขออัลลอฮฺ ﷻ ทรงประทานความโปรดปรานและความสันติแด่ท่าน" เป็นคำที่ใช้กล่าว ยกย่องท่านเราะฮูล ﷺ หลังจากที่ได้เอนามของท่าน

(ความสมบูรณ์มากที่สุด) จงแจ้งข่าวดี (เกี่ยวกับภาคผลความดีงาม) และจงขอความช่วยเหลือในช่วงเวลารุ่งอรุณ ช่วงเวลาเย็น และช่วงเวลาท้ายของกลางคืน” (al-Bukhariy หะดีษหมายเลข 39) หลักฐานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ประชาชาติอิสลามเป็นประชาชาติที่ยึดแนวทางสายกลาง มีหลักคำสอนที่ปลอดภัยจากการใช้อารมณ์ใฝ่ต่ำและห้ามพฤติกรรมสุดโต่งหรือหย่อนยาน ผู้ศรัทธาทุกคนจะต้องควบคุมตนเองให้มีสติและห่างไกลจากการใช้อารมณ์ ไม่ว่าจะในเรื่องการแสดงความเห็นหรือในเรื่องการตัดสินใจ (Salih Abd al-Aziz Muhammad Ibrahim Al al-Shikh, 2018)

ด้วยเหตุนี้ ผู้นำเสนอหลักการอิสลามจึงจำเป็นต้องทำความเข้าใจและเป็นแบบอย่างที่ดีในการนำวะสะฎียะฮ์มาปรับใช้ในการนำเสนอความเห็นต่าง เพื่อป้องกันและลดความขัดแย้งในสังคมมุสลิม ซึ่งอาจเกิดจากการแสดงความเห็นต่างโดยไร้มารยาท และถือเป็นต้นเหตุสำคัญที่จะนำไปสู่ความแตกแยกในสังคมมุสลิม ดังที่ อัลลอฮ์ ﷻ ได้ตรัสไว้ ความว่า “และพวกเจ้าจงอย่าเป็นเช่นบรรดาผู้ที่แตกแยกกัน และขัดแย้งกันหลังจากที่บรรดาหลักฐานอันชัดแจ้งได้มายังพวกเขาแล้ว และชนเหล่านี้แหละสำหรับพวกเขา คือการลงโทษอันใหญ่หลวง” (อาลิอิมรอน: 105)

ทั้งนี้ จากการสัมภาษณ์ความเห็นของผู้ทำหน้าที่นำเสนอคำสอนอิสลามในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่า ผู้นำเสนอคำสอนอิสลามบางคนยังขาดความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้อง แสดงความเห็นต่างอย่างไร้มารยาท แสวงหาผลประโยชน์ให้ตนเอง บางคนมีพฤติกรรมสุดโต่ง บางคนก็ยึดติดกลุ่ม (ตะฮ์ซุบ) จนเป็นเหตุให้ปิดกั้นการรับฟังความคิดเห็นและไม่เปิดใจรับฟังความเห็นต่าง หรือในบางพื้นที่ถึงขั้นมีการสร้างมัสยิดขึ้นใหม่เนื่องจากความเห็นต่างกันในหลักการศาสนา ดังที่บางท่านให้ความเห็นว่า “ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ บางครั้งเพราะความตะฮ์ซุบ การยึดติดมัสฮับ และบางครั้งก็ไปว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งไม่ถูกต้อง โดยไม่อ้างหลักฐาน ปัญหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องคิลาฟียาต (ความเห็นต่าง) การอ่านบิสมิลลาฮฺเบา การอ่านค้อย หรือไม่อ่านเลย ซึ่งในสามจังหวัดก็มีการทำมัสยิด ทำที่ละหมาดใหม่แยกกันเลย และบางครั้งก็ต้องการทำตัวเด่นก็มี” (กรรมการอิสลามประจำมัสยิด, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564) และบางท่านมีความเห็นว่า “ปัญหาที่ยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง คือ การไม่ปฏิบัติตามสำนักจุฬาราชมนตรี เช่น การออกฮีด การบวช มีการขัดแย้งอยู่เรื่อย ๆ เช่น จำนวนละหมาดละเราะวีเยฮ์ ที่เวลาก่อนเราะมะฎอนก็จะนำมาเป็นประเด็นบรรยายและอ้างว่าอันไหนดีอันไหนไม่ดี นอกจากนี้ในบางพื้นที่ก็มีอ่านกุนุตกับไม่อ่านกุนุต อ่านบิสมิลลาฮฺดั่งกับไม่ดั่ง การลูบหน้ากับไม่ลูบหน้า และบางพื้นที่ก็มีการขัดแย้งระหว่างดุอาอ์กับไม่ดุอาอ์อะมาอะฮ์ อะไรทำนองนี้” (กรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564)

และเนื่องจากขาดความเข้าใจเกี่ยวกับแนวทางในการนำเสนอความเห็นต่าง จึงทำให้ความเห็นต่างนั้นได้กลายเป็นความความขัดแย้งที่สามารถตัดขาดความสัมพันธ์อันดีระหว่างพวกเขา ดังที่บางท่าน

ได้กล่าวถึงสภาพความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ไว้ว่า “ถ้าหนักหน่อยก็จะเป็นคนละพรรคคนละพวก ถ้ายึดติดพวกมากไปก็จะเหมือนคนที่ทะเลาะกัน เพราะไม่ถูกกันในประเด็นศาสนาและข้อตัดสินชี้ขาด คนเราเวลาทะเลาะกันจะไม่มองหน้ากัน เวลาคุยก็เหมือนกับคุยแบบไม่เต็มใจ ทะเลาะเรื่องอะไร ทะเลาะเรื่องประเด็นศิลปะ ถ้าคนที่แบบหนัก ๆ หน่อย จะไม่ไปมาหาสู่เลย จากเป็นเพื่อนกันดี ๆ พอมาพูดถึงหลักการศิลปะ คนละสายกันที่ไม่ไปมาหาสู่กันก็มี ถึงแม้ว่าเดิมนั้น ทั้งสองฝ่ายจะมีความสัมพันธ์อันดีก็ตาม” (โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ (ก) , ผู้ให้สัมภาษณ์, 10 พฤศจิกายน 2564)

จากตัวอย่างความเห็นเกี่ยวกับสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างเกี่ยวกับหลักการศาสนาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นในการศึกษาแนวทางในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการศาสนาให้แก่สังคมมุสลิม งานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาแนวทางการนำวะสะฎียะฮ์มาปรับใช้ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ เนื่องจาก วะสะฎียะฮ์ คือ แนวทางอิสลามสายกลางที่คำนึงถึงความยุติธรรม ความถูกต้อง ความเหมาะสม และรักษาไว้ซึ่งความดีงามในสังคม ทั้งนี้ ผู้วิจัยคาดหวังว่า ผลการศึกษานี้จะเป็นสารสนเทศสำคัญแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในการให้ความเข้าใจและพัฒนาทักษะการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการศาสนาให้แก่ผู้นำศาสนา นักวิชาการและผู้นำเสนอคำสอนอิสลาม และเพื่อส่งเสริมการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในความเห็นต่างในอิสลามในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ และรักษาความเป็นเอกภาพในสังคม

วัตถุประสงค์การวิจัย

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

การทบทวนวรรณกรรม

วะสะฎียะฮ์ในอิสลาม

“วะสะฎียะฮ์” คือ แนวทางอิสลามสายกลางที่ขับเคลื่อนความคิดและความศรัทธาของมุสลิมในเรื่องการปฏิบัติความดีและการห้ามปรามความชั่ว เป็นแนวทางที่จะช่วยให้มุสลิมปฏิบัติตามหลักการอิสลามและการดำเนินชีวิตในสังคมได้อย่างสันติ เป็นเสมือนสื่อกลางในการสานเสวนาและการสร้างการยอมรับจากทุกฝ่าย ป้องกันจากการยึดติดกลุ่มหรือพวกพ้อง และนับเป็นแนวทางที่มีความ

ครอบคลุมหลักคำสอนอิสลาม ทั้งในแง่ทฤษฎีและการปฏิบัติ ซึ่งสามารถป้องกันข้อผิดพลาดในการนำเสนอหลักการศาสนา ขจัดความรู้สึกและอารมณ์ใฝ่ต่ำ ความคิดและทัศนคติเชิงลบ และถือเป็นแนวทางที่ให้ความสำคัญต่อมิติด้านจิตวิญญาณ จิตใจ และวัตถุ และมีความเหมาะสมสำหรับการปรับใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตท่ามกลางความหลากหลาย ดังที่นักวิชาการได้กล่าวถึง “วะสะฎียะฮ์” ในหลายความหมาย เช่น ความหมายเชิงภาษา หมายถึง สิ่งที่ถูกวางไว้ตรงกลาง อยู่ในตำแหน่งจุดกึ่งกลาง และการเลือกสิ่งที่อยู่ตรงกลาง หรือความหมายเชิงคุณลักษณะนาม เช่น ความยุติธรรม ความถูกต้อง ความดีงาม ความเป็นเลิศ ความเป็นสายกลาง หรือการไม่โอนเอียงไปทางทิศใดทิศหนึ่ง (Ibrahim Anis, Abd al-Halam Muntasir, Atiyyah al-Sawalihiy, & Muhammad Khalaf Allah Ahmad, 2004) ขณะที่ความหมายในเชิงวิชาการโดยอ้างอิงคำ วะสะฎียะฮ์ตามที่ปรากฏในอัลกุรอานและอัลหะดีษ (Nasir Abd al-Karim al-Aql, 2008; Yusuf al-Qardawiy, 2009) เช่น ความยุติธรรม ความเสมอภาค ความเท่าเทียมกัน ความดีงามและความเมตตากรุณา การพิจารณาสิ่งหนึ่งระหว่างดีกับไม่ดี ความมั่นคง และความเสมอต้นเสมอปลาย ไม่หันเหออกจากสัจธรรม (Yusuf al-Qardawiy, 2009) ทั้งนี้ หากจะแปลเป็นภาษาไทยให้เหมาะสมก็ยังไม่มีความหมายใดจำกัดความได้สมบูรณ์ ดังที่อับบรอเฮง อาลฮูเซน (2561) กล่าวว่า การให้ความหมาย วะสะฎียะฮ์ จากภาษาอาหรับเป็นภาษาไทยนั้น เหมือนอีกหลาย ๆ คำที่ใช้ในอิสลามที่ไม่สามารถใช้คำใดแทน แต่อย่างไรก็ตาม นักวิชาการก็พยายามหาคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันเพียงเพื่อให้เกิดความเข้าใจเมื่อพูดถึงเรื่องนี้ในภาษาอื่น ๆ ที่มีใช้ภาษาอาหรับ โดยความหมายที่ใกล้เคียงมากที่สุดในภาษาไทย ควรจะใช้คำว่า สายกลาง หรือ แนวทางสายกลาง

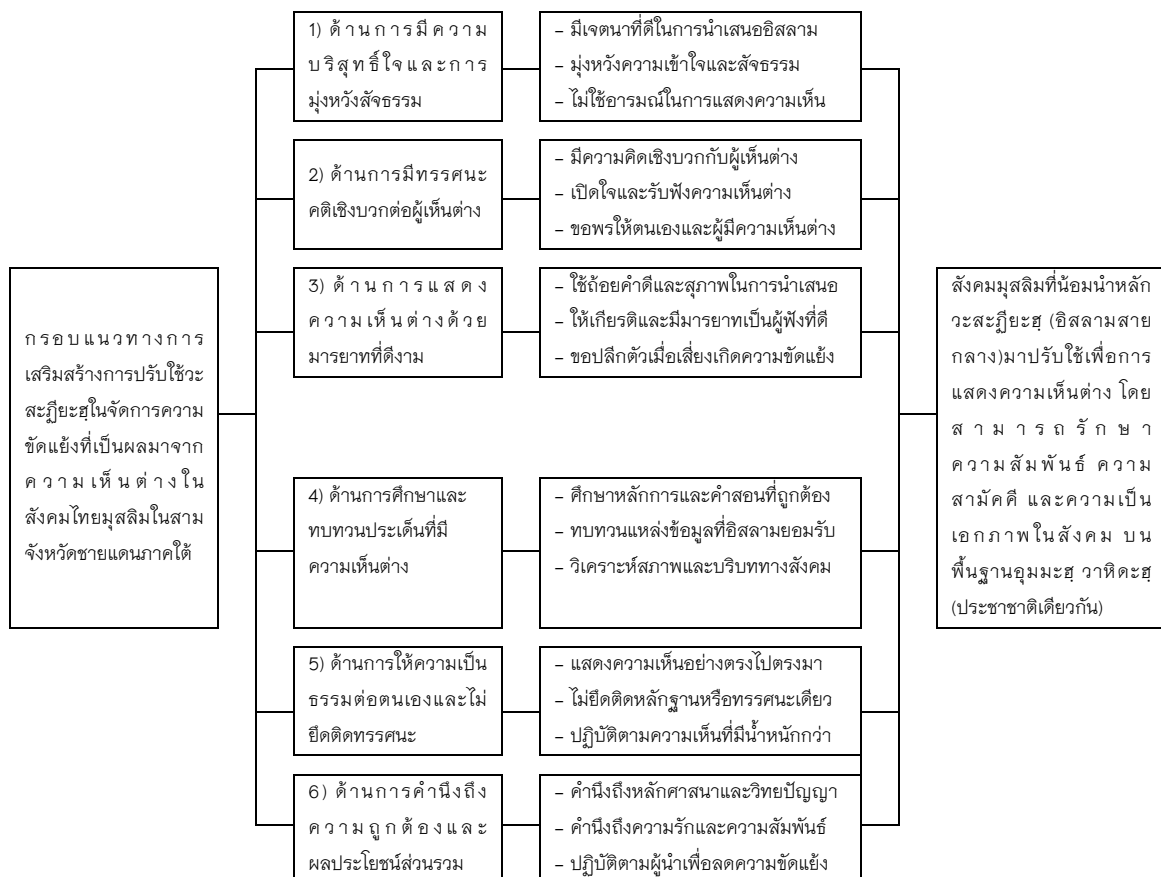
วะสะฎียะฮ์กับความเห็นต่างในอิสลาม

ความเห็นต่างหรือในภาษาอาหรับใช้คำว่า “อิคติลาฟ” หมายถึง การยึดถือแนวทางใด ๆ ที่มีความแตกต่างจากคนอื่น เช่น ความคิดเห็น ทัศนะ คำพูด การปฏิบัติ กลุ่ม หรือจุดยืนที่แตกต่าง (Taha Jabir Fayyad al-Ulwaniy, 1987; Abd al-Salam al-Sulaymani, 1993) หรือหมายถึง ความเห็นต่างที่มีจุดประสงค์เพื่อนำเสนอความถูกต้องหรือพิสูจน์ข้อเท็จจริง (Jabbar Dahshun al-Taiiy, 2007) ซึ่งอาจจะจำแนกออกเป็น 3 ระดับ (Jabbar Dahshun al-Taiiy, 2007; Taha Jabir Fayyad al-Ulwaniy, 1987; Muhammad Aawwamah, 2007) ได้แก่ 1) ความเห็นต่างทั่วไป เรียกระดับนี้ว่า “อัลอิคติลาฟ” 2) ความเห็นต่างที่มีการโต้แย้งเพื่อให้ฝ่ายตรงข้ามพึงพอใจ เรียกว่า “อัลญะดัล” และ 3) ความเห็นต่างที่ต้องการเอาชนะฝ่ายตรงข้าม โดยไม่สนใจว่าอีกฝ่ายจะมีความพึงพอใจหรือไม่ เรียกว่า “อัชชีกอก” ซึ่งถือเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้สังคมมุสลิมเกิดความขัดแย้ง

จากการศึกษาเอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง พบว่า การยึดหลักความถูกต้อง หลักคุณธรรมจริยธรรม หลักความเหมาะสมตามกรอบเจตนารมณ์แห่งอิสลาม มีความเป็นขั้นเป็นตอน

ความครอบคลุมมิติต่าง ๆ และมีมารยาทในการนำเสนอความเห็นต่าง โดยใช้วิทยปัญญาในการจัดการความเห็นต่างตามแบบอย่างของท่านศาสนทูต บรรดาเศาะฮาบะฮ์ (ผู้ศรัทธาในอิสลามซึ่งเคยพบเห็นท่านศาสนทูต) บรรดาบรรพชนอิสลามในอดีต ตลอดจนบรรดาอิหม่าม (ผู้นำ) และนักกฎหมายอิสลามได้แสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะวะสะฎียะฮ์ในการนำเสนอคำสอนอิสลาม (Taha Jabir Fayyad al-Ulwaniy, 1987; Abd al-Salam al-Sulaymani, 1993; Aqil Muhammad al-Maqtariy, 1993; Yusuf al-Qardawiy, 2001; Abdullah bin Abd al-Musin al-Turakiy, 2010; Muhammad Abu Ghadir al-Mahamiy, 2015; Abd al-Rahman Abd al-Khaliq, 2020) สามารถวิเคราะห์กรอบแนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมมุสลิมจำแนกเป็น 6 ด้าน ดังแผนภูมิต่อไปนี้

ภาพที่ 1 กรอบแนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมมุสลิม

วิธีการวิจัย

1. เครื่องมือในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เป็นแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้างที่ใช้ในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก มีลักษณะเป็นการสัมภาษณ์แบบกึ่งมาตรฐาน (Semi standardized interview) มีทั้งคำถามปลายปิดและปลายเปิด ซึ่งคำถามปลายปิดสามารถเลือกตอบได้ ซึ่งผู้วิจัยดำเนินการสร้างและหาประสิทธิภาพของแบบสัมภาษณ์ โดยให้ผู้เชี่ยวชาญ 3 ท่าน พิจารณาความสอดคล้องระหว่างประเด็นคำถามในแบบสัมภาษณ์กับประเด็นหลักของวัตถุประสงค์การวิจัย และความแม่นยำตรงตามเนื้อหา (Content validity) และนำข้อเสนอแนะมาแก้ไขปรับปรุงให้มีคุณภาพมากยิ่งขึ้น

2. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยใช้เทคนิคการคัดเลือกตัวอย่างจากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักแบบก้อนหิมะหรือแบบลูกโซ่ (Snow ball or chain sampling) โดยเริ่มจากการค้นหาตัวอย่างที่ตรงกับเกณฑ์ในการวิจัยคล้าย ๆ กับการถามว่า “ใครมีความรู้ในเรื่องนี้มากที่สุด” เมื่อได้ข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยจึงสอบถามตัวอย่างถัดไป (ประไพพิมพ์ สุธิวสินนท์ และประสพชัย พสุนนท์, 2559) จนกระทั่งได้กลุ่มตัวอย่างครบตามจำนวนที่ต้องการ และใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเผชิญหน้า (Face-to-face contract) อาศัยการสนทนาซักถามระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้ข้อมูล (ณรงค์ โพธิ์พฤษานันท์, 2557) และในบางกรณีให้ผู้ให้ข้อมูลไม่สะดวก ผู้วิจัยก็อาจใช้วิธีการสัมภาษณ์โดยไม่ต้องพบปะ เช่น การสัมภาษณ์ทางโทรศัพท์ (วรรณดี สุทธินิรากร, 2556) หรือสัมภาษณ์ผ่านแอปพลิเคชันที่เหมาะสมสำหรับการติดต่อสัมภาษณ์

3. กลุ่มผู้ให้ข้อมูล

ผู้วิจัยกำหนดกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) จำนวน 27 คน จาก 9 กลุ่ม ๆ ละ 3 คน ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด คณะกรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ นักวิชาการมุสลิมในสถาบันอุดมศึกษา โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ ผู้บริหารโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม และวิทยาการอิสลามศึกษาแบบเข้ม โดยเจาะจงผู้มีประสบการณ์สอนและการทำงานภาคสังคมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่น้อยกว่า 10 ปี จำแนกเป็น จังหวัดปัตตานี 9 คน จังหวัดยะลา 9 คน และจังหวัดนราธิวาส 9 คน

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล โดยเริ่มจากการตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์ของข้อมูล และใช้เทคนิคการจำแนกชนิดข้อมูล (Typological analysis) ในระดับจุลภาค ด้วยวิธีการวิเคราะห์คำหลักเพื่อจัดกลุ่มคำ (Domain analysis) ดังที่เอ็อมพร หลินเจริญ (2555) ได้กล่าวว่า การวิเคราะห์

คำหลัก เป็นการจำแนกจัดกลุ่มคำชุดหนึ่งให้อยู่ร่วมกัน หรืออยู่ภายใต้คำอีกชุดหนึ่ง โดยอาศัยความสัมพันธ์บางอย่างของคำแต่ละคำ และนำเสนอผลการศึกษาในรูปแบบตารางวิเคราะห์คำหลัก จำแนกตามประเด็นข้อคำถามและสร้างเป็นข้อสรุป

การพิทักษ์สิทธิกลุ่มตัวอย่าง

ผู้วิจัยดำเนินการตามมาตรฐานจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ โดยส่งหนังสือขออนุญาตรายละเอียดข้อมูล เพื่อแจ้งวัตถุประสงค์ของการวิจัย พร้อมกับแบบชี้แจงข้อมูลสำหรับอาสาสมัครโครงการวิจัยและเอกสารแสดงความยินยอมเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักโดยได้รับการบอกกล่าว และให้ลงลายมือชื่อแสดงความยินยอมในการให้ข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่ม ซึ่งผู้วิจัยจะใช้เวลาประมาณ 1 – 2 ชั่วโมงต่อครั้ง พร้อมกับขออนุญาตบันทึกเสียงเพื่อความถูกต้องของเนื้อหา โดยใช้รหัสแทนชื่อและนามสกุลจริงของผู้ให้ข้อมูลหลักลงในแบบบันทึกข้อมูลเทปการสัมภาษณ์ ดำเนินการสรุปประเด็นเพื่อเสนอให้อาสาสมัครพิจารณาถึงความสมบูรณ์และความถูกต้องและจะทำลายข้อมูลเมื่อการศึกษาครั้งนี้สิ้นสุด โดยจะนำเสนอผลการวิจัยในภาพรวมเท่านั้น

นอกจากนี้ ในการชี้แจงการเข้าร่วมเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักหรืออาสาสมัครของโครงการวิจัยครั้งนี้ ผู้ให้ข้อมูลหลักสามารถเข้าร่วมด้วยความสมัครใจและสามารถถอนตัวเมื่อใดก็ได้หากมีความรู้สึกไม่สบายใจต่อการให้ข้อมูล โดยไม่เสียสิทธิใด ๆ ทั้งสิ้น และจะไม่มีการระบุชื่อหรือข้อมูลส่วนตัวของผู้ให้ข้อมูลหลัก จึงไม่เกิดผลกระทบต่อการทำงานของผู้ให้ข้อมูลหลักแต่ประการใด ยิ่งไปกว่านั้น หากพบว่าการดำเนินการศึกษานี้มีความสุ่มเสี่ยงที่จะทำให้เกิดความแตกแยกในสังคมมุสลิม หรือเป็นอันตรายต่อผู้ให้ข้อมูลหลัก และมีความจำเป็นจะต้องยุติการวิจัย ผู้วิจัยจะดำเนินการขอคำแนะนำจากอาจารย์ที่ปรึกษาและดำเนินการยุติการวิจัยโดยทันที

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า แนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ สามารถจำแนกเป็น 6 ด้าน ดังนี้

1. ด้านการมีความบริสุทธิ์ใจและการมุ่งหวังสังคม ได้แก่ การมีเจตนาที่ดีในการนำเสนออิสลาม การมุ่งหวังความเข้าใจและสังคมจากการแลกเปลี่ยนความเห็นต่าง และหลีกเลี่ยงการใช้อารมณ์ในการแสดงความเห็นต่าง เป็นการแสดงถึงการมอบหมายการงานและผลลัพธ์ต่ออัลลอฮ์ เพื่อให้เกิดความรักในหลักการและรักษาความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้เห็นต่างจากตน โดยไม่มีเจตนายั่วให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้ง โดยตัวอย่างความเห็นของผู้ทำหน้าที่นำเสนอคำสอนอิสลามในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ บางท่านกล่าวว่า “ถ้าหากเราบริสุทธิ์ใจ เป็นไปไม่ได้ที่จะขัดแย้ง

จะปฏิบัติตามหลักการศาสนา เพราะอะไรที่กลุ่มดัลลิส (ชื่อเรียกมุสลิมกลุ่มหนึ่งที่มิชอบทาทในการเผยแผ่อิสลาม) จะไม่พูดเรื่องคิลาฟ (ความเห็นต่าง) ไม่ว่าจะเป็นเรื่องหรือใด ๆ ไม่มีปัญหา เพราะตัวผู้นำเขาเข้าใจเรื่องคิลาฟ เพราะถ้าเปิดประเด็นเรื่องคิลาฟเมื่อไร จะเป็นปัญหาทางจิตใจทันที จะกระทบเรื่องความรู้สึกทันที” (โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ (ก), ผู้ให้สัมภาษณ์, 10 พฤศจิกายน 2564)

2. ด้านการมีทัศนคติเชิงบวกต่อผู้เห็นต่าง ได้แก่ การคิดเชิงบวกกับผู้เห็นต่าง การเปิดใจรับฟังความเห็นต่าง และการขอพรให้ตนเองและผู้เห็นต่างได้รับทางนำและความเข้าใจที่ถูกต้อง เคารพ และให้เกียรติต่อความเชื่อ และการปฏิบัติของผู้ที่มีความเห็นต่าง คำนึงถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างทั้งสองฝ่าย และระวังตนเองจากการตกเป็นเครื่องมือของมารร้ายที่จะกระชากกระชวยให้ผู้ศรัทธาแตกแยกกัน ดังตัวอย่างความเห็นของผู้ให้ข้อมูลหลักบางท่านกล่าวว่า “แต่ฝ่ายต้องเปิดใจ ยอมรับการปฏิบัติที่แตกต่างกัน จากสิ่งที่ตัวเองเคยปฏิบัติ เปิดใจในการที่จะรับ เปิดใจในการที่จะศึกษาเรียนรู้แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน จะทำตามด้วยกัน หรือไม่ทำนี่ไม่เป็นไร แต่อย่างน้อยให้เข้าใจว่าสิ่งที่พี่น้องเราปฏิบัติมีที่มาอย่างไรในระดับหนึ่ง พยายามที่จะทำความเข้าใจ เปิดใจรับส่วนนั้น ส่วนที่มีความแตกต่าง คำนึงถึงการสร้างเอกภาพ การเป็นพี่น้อง อันนี้เราตัดขาดกันไม่ได้ ดังนั้นอย่าทำเรื่องเล็กให้เสียเรื่องใหญ่ ต้องมองเรื่องสำคัญใหญ่ ๆ เป็นหลัก ให้สิ่งปลุกย่อยนั้นยังคงปลุกย่อยต่อไปได้ ฉะนั้นต้องทำเรื่องเล็กให้น้อยลง และเรื่องใหญ่ก็ยังคงความสำคัญ และจะได้อยู่บนความพอดีพองาม และยอมรับถึงสภาพการปฏิบัติของคนในชุมชนในสังคมที่มีความหลากหลาย” (กรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ค), ผู้ให้สัมภาษณ์, 7 พฤศจิกายน 2564)

3. ด้านการแสดงความเห็นต่างด้วยมารยาทที่ดีงาม ได้แก่ การใช้ถ้อยคำที่ดีและสุภาพในการนำเสนอความเห็น การให้เกียรติความเห็นต่างและมีมารยาทเป็นผู้ฟังที่ดี และขออนุญาตปลุกตัวเองในกรณีที่มีมองว่าความเห็นต่างนั้นอาจจะเสี่ยงทำให้เกิดความขัดแย้ง ซึ่งถือเป็นการรักษามารยาทอันดีงามรวมถึงระมัดระวังถ้อยคำที่สร้างความเจ็บช้ำน้ำใจและสร้างความเกลียดชังระหว่างกัน ดังตัวอย่างความเห็นที่ว่า “คนบางกลุ่มที่มีความเห็นต่างทำให้เกิดความขัดแย้ง คนนี้บอกว่าสิ่งที่เขาทำนั้นถูกต้องตามหลักการศาสนา อีกคนบอกว่าผิด ถ้าทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องความเห็นต่าง ความขัดแย้งก็จะไม่เกิดขึ้น เพราะทุกเรื่องย่อมมีแหล่งที่มา อย่าไปกล่าวหาว่า คนนั้นปิดอะฮ์ (อุตริกรรมในศาสนา) หรือไปบอกว่าสิ่งที่เขาทำนั้นผิด เพราะสิ่งเหล่านี้ไม่มีที่สิ้นสุด เราในฐานะผู้นำเสนอคำสอนอิสลาม ต้องเป็นคนใจกว้าง เพราะศาสนา คือการตักเตือน และต้องแนะนำกันด้วยมารยาทที่ดี”(กรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย (ข), ผู้ให้สัมภาษณ์, 15 พฤศจิกายน 2564) เช่นเดียวกับความเห็นที่ว่า “ถ้าทุกคนยึดแนวทางวะสะฎียะฮ์และรักษาน้ำใจซึ่งกันและกัน ยกเว้นสิ่งที่ชัดเจนว่า มันไม่ถูก แต่สิ่งที่ยอมรับกันได้

มันก็สามารถจะทำให้ความขัดแย้งตรงนี้อัตนน้อยลง” (ผู้บริหารโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม (ก), ผู้ให้สัมภาษณ์, 24 พฤศจิกายน 2564)

4. ด้านการศึกษาและทบทวนประเด็นที่มีความเห็นต่าง ได้แก่ การศึกษาหลักการและคำสอนอิสลามที่ถูกต้อง การทบทวนประเด็นความเห็นต่างจากหลักฐานและแหล่งอ้างอิงที่อิสลามยอมรับ นำเสนอคำสอนอิสลามจากแหล่งข้อมูลที่น่าเชื่อถือ ตระหนักถึงความเป็นขั้นเป็นตอนในการนำเสนออิสลาม และมีความรู้รอบคอบเพื่อรักษาความเป็นเอกภาพของสังคมมุสลิม รวมถึงการวิเคราะห์ความเหมาะสมด้านสภาพและบริบททางสังคม ดังตัวอย่างความเห็นที่ว่า “การใช้เราจะใช้หลักวะสะฎียะฮ์ เพื่อจัดความขัดแย้งให้ทุกคนสามารถอยู่ร่วมกันในแถวเดียวกันอย่างแนบชิดให้เหมือนเคาะฮะบะฮ์นั้น คงจะยาก แต่ผมก็เชื่อว่า ถ้าทุกคนย้อนกลับไปอัลกุรอานหรือสุนนะฮ์ของท่านนบี เชื่อว่าความจริงนั้นมีหนึ่งเดียว ด้วยความอึดกลาส ไม่ตะอัสศุบ ก็อาจจะเป็นไปได้ เพราะเราจะไม่ตั้งตนเป็นปรีภักย์ต่อผู้เห็นต่าง เรื่องปัญหาคิลาฟียะฮ์ เรื่องวินิจัยต่าง ๆ จึงไม่ใช่เรื่องที่ เราจะเห็นต่างแล้วจะมาทะเลาะกัน และไม่ทำให้ปัญหาการเห็นต่างเป็นการแบ่งพรรคแบ่งพวก” (กรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ข), ผู้ให้สัมภาษณ์, 6 พฤศจิกายน 2564) สอดคล้องกับความเห็นที่ว่า “ผู้นำเสนออิสลามควรนำความรู้จากอัลกุรอานและสุนนะฮ์มาเป็นหลักพื้นฐานในการนำเสนอความเข้าใจ เพื่อให้ได้รับความรู้ที่ครอบคลุม โดยเริ่มจากการทำความเข้าใจประเด็นปัญหาและศึกษาให้ครบทุกวิชาที่เกี่ยวข้อง” (โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ (ค), ผู้ให้สัมภาษณ์, 28 พฤศจิกายน 2564)

5. ด้านการให้ความเป็นธรรมต่อตนเองและไม่ยึดติดทัศนคติ ได้แก่ การนำเสนอความเห็นอย่างตรงไปตรงมา ไม่ยึดติดหลักฐานหรือทัศนคติเดียว และแสดงออกถึงการยอมรับและปฏิบัติตามความเห็นที่มีน้ำหนักกว่า เพื่อให้สามารถยืนหยัดบนความถูกต้อง ไม่สุดโต่ง และไม่หย่อนยาน และมีความตระหนักต่อหลักคำสอนของศาสนา ระวังความเห็นที่สอดแทรกแนวคิดที่บิดเบือนทำให้เกิดความลำเอียงในการเชื่อถือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง และเป็นเหตุให้ออกห่างจากสัจธรรม ดังตัวอย่างความเห็นของผู้ให้ข้อมูลหลักท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ “แต่ละฝ่ายต้องเปิดใจรับในสิ่งที่แตกต่างจากสิ่งที่ตนเองปฏิบัติ เปิดใจเรียนรู้ แลกเปลี่ยน และทำความเข้าใจว่าสิ่งที่พี่น้องปฏิบัติมีที่มาอย่างไรในระดับหนึ่ง คำนึงถึงหลักสำคัญในการสร้างความเป็นเอกภาพที่จะตัดขาดกันไม่ได้ ต้องมองเรื่องที่สำคัญเป็นหลัก สิ่งปลีกย่อยก็เป็นปลีกย่อย ไม่ทำเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่” (กรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ค), ผู้ให้สัมภาษณ์, 7 พฤศจิกายน 2564) และความเห็นที่ว่า “ผู้รู้เองต้องเข้าใจว่าปัญหาการวินิจัยนั้น ไม่มีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดผิด ไม่ควรที่จะนำไปสู่การทะเลาะ หรือกล่าวหาว่าร้ายกัน มันเป็นเรื่องที่เราต้องยอมรับความเห็นต่าง และไม่จำเป็นที่จะให้ชาวบ้านนั้นมายึดติดกับทัศนะของเราเป็นสำคัญ” (กรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์, (ข) ผู้ให้สัมภาษณ์, 6 พฤศจิกายน 2564)

6. ด้านการคำนึงถึงความถูกต้องและผลประโยชน์ส่วนรวม ได้แก่ การแสดงความเห็นต่าง ภายใต้กรอบหลักการศาสนาและมีวิสัยปัญญาในการแสดงความเห็น คำนึงถึงความรักและความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้ศรัทธา และการเลือกปฏิบัติตามผู้นำศาสนาอิสลามในประเด็นที่ไม่สามารถหาทางออกร่วมกันได้ ทั้งนี้ เพื่อป้องกันความเห็นต่างที่อาจนำไปสู่ความขัดแย้งและความแตกแยกในสังคม และป้องกันความโกรธเคืองและความหมองใจซึ่งเป็นผลให้เกิดความร้าวฉานในสายสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้เห็นต่าง ดังที่บางท่านมีความเห็นว่า “สังคมมันต้องอยู่ในกระบวนการทำงานร่วมกัน ระดับผู้รู้ ระดับอุละมาห์ ระดับผู้นำ ต้องทำงานร่วมกัน ต้องมีการพบปะแลกเปลี่ยน หรือ สัมมนาจรรยาบรรณนักดาอีห์ การเคารพความหลากหลายด้านพิกษุ งานลักษณะนี้สมควรที่จะจัด และในระดับผู้นำสูงสุดต้องมีการกระจายเนื้อหาเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์ด้วย” (กรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ก), ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 ตุลาคม 2564) และความเห็นที่ว่า “ทางที่ดีที่สุดก็คือ มันถูกต้องด้วยเรียบร้อยด้วย นั่นคือ เรายึดถือคำพิพากษาของบรรดาผู้มีความรู้ ซึ่งเป็นผู้นำของท้องที่ต่าง ๆ เพียงแต่ว่า ในสังคมบ้านเรานั้น ที่เป็นปัญหาก็คือ ฝ่ายที่เป็นคณะใหม่ บางทีเขาอาจจะมียึดคติบางอย่าง เช่น มียึดคติต่อสำนักจุฬาราชมนตรี อ่างโน้นอ่างนี้ มันก็เท่ากับเราไม่ยอมรับ อยากให้เปิดใจกว้าง ผมอยากให้ผู้รู้ทั้งฝ่ายโน้นและฝ่ายนี้ได้ล้มเลิกกัน ได้ปรับความเข้าใจกัน ว่าเรื่องเหล่านี้อยู่ระหว่างความถูกต้องทั้งนั้นเลย ในกรณีนี้แหละ ใช้วะสะฎียะฮ์ได้ดีที่สุดเลย เพียงแต่เราต้องหันหน้าพูดคุยกัน” (กรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ข), ผู้ให้สัมภาษณ์, 6 พฤศจิกายน 2564)

อภิปรายผลการวิจัย

ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลการศึกษเกี่ยวกับแนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยจำแนกตามรายด้าน ดังนี้

1. ด้านการมีความบริสุทธิ์ใจและการมุ่งหวังสังคม แสดงให้เห็นว่า ผู้มีความเห็นต่างต้องเปิดใจและไม่ใช้อารมณ์ใฝ่ต่ำในการนำเสนอความเข้าใจ สอดคล้องกับคำสั่งใช้ของอัลลอฮ์ ﷻ ความว่า “และจงอย่าปฏิบัติตามอารมณ์ใฝ่ต่ำ มันจะทำให้เจ้าหลงไปจากทางของอัลลอฮ์ แท้จริงบรรดาผู้ที่หลงไปจากทางของอัลลอฮ์นั้น สำหรับพวกเขาจะได้รับการลงโทษอย่างสาหัส เนื่องด้วยพวกเขาละเมิดวันแห่งการชำระบัญชี” (คอด: ส่วนหนึ่งจากอาเยฮ์ 26) เช่นเดียวกับ Aqil Muhammad al-Maqtariy (1993) ได้กล่าวว่า ผู้มีความเห็นต่างจะต้องมีความบริสุทธิ์ใจ ความหวังดี และเจตนาที่ดีเพื่อแสวงหาสังคมจากพี่น้องของเขา และต้องตรวจสอบเจตนาของตนเองอย่างสม่ำเสมอเปรียบกับต้องระมัดระวังตนเองจากเจตนาที่ไม่ดี เป็นไปตามคำสั่งใช้ของอัลลอฮ์ ﷻ ในเรื่องการนำเสนออิสลามจะต้องยึดถือกรอบ

หลักการศาสนาและมีวิทยปัญญา (สุเราะฮ์อันนะล: 125) ซึ่งนักอรรถาธิบายกล่าวว่า หมายถึง พระองค์ได้ทรงสั่งใช้ท่านเราะสูล ﷺ เผยแผ่อิสลามด้วยวิทยปัญญาและความสุขุมและให้ตักเตือนพวกเขา ด้วยวิธีการที่ดี คำนึงถึงบริบท สถานการณ์ และผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นหลังจากการตักเตือน โดยเฉพาะ หากมีการโต้แย้งเกิดขึ้น ทรงใช้ให้ท่านมีใบหน้าที่ยิ้มแย้ม ใช้คำพูดที่ดี สุภาพ และเป็นมิตรไมตรี (Abu al-Fidaa Ismail Umar Kathir al-Qurayshiy al-Dimashqiy, 2000)

2. ด้านการมีทัศนคติเชิงบวกต่อผู้เห็นต่าง แสดงให้เห็นว่า ผู้มีความเห็นต่างจะต้องเคารพและให้เกียรติความเห็นต่าง และระงับการมีอคติเชิงลบต่อกัน ดังที่ ท่านเราะสูล ﷺ กล่าวไว้ ความว่า “พวกท่านจงระงับจากการคาดเดา เพราะแท้จริงการคาดเดานั้น เป็นคำพูดที่โกหกที่สุด และท่านจงอย่าจ้องจับผิดกัน อย่าสอแค้นกัน อย่าสร้างความโกรธเคืองกัน และจงเป็นบ่าวของอัลลอฮ์ที่เป็นพี่น้องกัน” (al-Bukhariy หะดีษหมายเลข 5143) สอดคล้องกับความเห็นของ Yusuf al-Qardawiy (2001) กล่าวว่า ส่วนหนึ่งจากพื้นฐานของมารยาทที่สำคัญในอิสลามเกี่ยวกับการปฏิสัมพันธ์ระหว่าง ผู้ศรัทธาด้วยกัน คือ การคิดบวกหรือมีทัศนคติเชิงบวกต่อพี่น้องของเขา และทุกครั้งที่ได้เห็นว่าคนอื่น มีหน้าที่การงานที่ดีหรือได้รับสิ่งดีงาม ผู้ศรัทธาจะต้องไม่มีพฤติกรรมที่มุ่งร้าย คอยจับผิด หรือใช้คำพูด เหน็บแนมวิพากษ์วิจารณ์ผู้อื่นในแง่ลบ ด้วยเหตุนี้ การเปิดใจเพื่อรับฟังความเห็นต่าง จึงถือเป็นการ เริ่มต้นที่ดีเพื่อการทำทำความเข้าใจความรู้ใหม่และทัศนคติที่มีความหลากหลาย

3. ด้านการแสดงความเห็นต่างด้วยมารยาทที่ดีงาม แสดงให้เห็นว่า ผู้นำเสนอคำสอนอิสลาม ที่จะต้องใช้ถ้อยคำที่สุภาพ และระงับคำพูดที่สร้างความเจ็บช้ำน้ำใจ โดยมุ่งหวังรางวัลจากอัลลอฮ์ ﷻ ดังที่ ท่านเราะสูล ﷺ ได้กล่าวถึงรางวัลของผู้ที่ใช้ถ้อยคำสุภาพในการสนทนา ความว่า “แท้จริง ในสวรรค์นั้นมีห้องพักจำนวนหลายห้อง ซึ่งคนภายนอกจะถูกมองเห็นจากคนภายในห้อง และคนภายในห้องจะถูกมองเห็นจากคนภายนอก อบู มาลิก อัลอัษอะรีย¹ ﷺ กล่าวว่า ห้องพักเหล่านี้เป็นของใคร โอ้ท่านศาสนทูตของอัลลอฮ์ ท่านตอบว่า ห้องเหล่านี้ เป็นของผู้ที่ใช้ถ้อยคำสุภาพในการพูด ผู้ที่เลี้ยง อาหารคนอื่น และผู้ที่ตื่นขึ้นทำละหมาดในยามคำคืน ขณะที่คนอื่นหลับไหล” (al-Albaniy หะดีษ หมายเลข 946) สอดคล้องกับความเห็นของ Yusuf al-Qardawiy (2001) กล่าวว่า ส่วนหนึ่งจากปัจจัย ที่ทำให้เกิดการสนทนาและความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้ที่มีความเห็นต่าง คือ การระมัดระวังถ้อยคำ ที่สร้างความเจ็บช้ำน้ำใจหรือสร้างความเกลียดชังระหว่างกัน การยอมรับในข้อบกพร่อง และ ความสามารถในการขออภัยผิด เมื่อพบว่าความเห็นของตนเองไม่ถูกต้องหรือมีความน่าเชื่อถือน้อยกว่า

¹ สัญลักษณ์ ﷺ เป็นภาษาอาหรับที่มาจากคำว่า “เราะฎีอัลลอฮ์อันฮู” หมายถึง “ขออัลลอฮ์ ﷻ ทรงโปรดปรานแก่เขา” เป็นคำที่ใช้กล่าว ให้เกียรติศาสดาของมุสลิม หลังจากที่ได้เอ่ยนามของพวกเขา

หรือควรขออนุญาตปลีกตัวเอง กรณีที่ความเห็นต่างนั้นอาจเสี่ยงทำให้เกิดความขัดแย้ง ดังที่ Aqil Muhammad al-Maqtariy (1993) กล่าวว่า ผู้นำเสนอคำสอนอิสลามต้องมีความพยายามในการค้นคว้าและเข้าถึงแหล่งความรู้เพื่อให้ได้รับความเข้าใจที่ถูกต้อง ไม่เสียเวลากับการแสดงความเห็นต่างที่ไม่เกิดประโยชน์ และหลีกเลี่ยงความเห็นต่างที่อาจทำให้เกิดความขัดแย้ง

4. ด้านการศึกษาและทบทวนประเด็นที่มีความเห็นต่าง แสดงให้เห็นว่า ผู้มีความเห็นต่างจะต้องนำประเด็นที่มีความเห็นต่างไปศึกษาและทบทวนความถูกต้องอย่างรอบคอบ สอดคล้องตามคำสั่งของอัลลอฮ์ ﷻ ความว่า “ดังนั้นหากพวกเจ้าขัดแย้งกันในเรื่องใด ก็จงนำสิ่งนั้นกลับไปยังอัลลอฮ์ และเราะสูล หากพวกเจ้าศรัทธาต่ออัลลอฮ์และวันปรโลก นั้นแหละเป็นสิ่งที่ดียิ่งและเป็นการกลับไปที่สวยงามยิ่ง” (อันนิสาฮ์: ส่วนหนึ่งจากอายะฮ์ 59) และคำตักเตือนของท่านเราะสูล ﷺ ที่ให้ให้ระวังพฤติกรรมชั่วร้าย ความว่า “ความกล้าหาญของพวกท่านในการออกข้อชี้ขาดศาสนา (โดยไม่ยืนยันความถูกต้องหรือไม่ตรวจสอบหลักฐานให้แน่ชัด) คือ ความกล้าหาญของพวกท่าน (ซึ่งเป็นเหตุ) ทำให้ต้องเข้าสู่ขุมนรก” (al-Darimiyy หะดีษหมายเลข 157) เช่นเดียวกับความเห็นของ Yusuf al-Qardawiy (2001) กล่าวว่า ปัจจัยที่ช่วยให้ผู้มีความเห็นต่างหลีกเลี่ยงจากการถูกตำหนิ ถูกวิพากษ์วิจารณ์ หรือเกิดการทะเลาะวิวาทหรือความแตกแยกระหว่างผู้เห็นต่าง คือ การปฏิบัติตามคำสั่งของอัลลอฮ์ ﷻ ซึ่งพระองค์ได้ทรงห้ามการทะเลาะวิวาทและการบาดหมาง

5. ด้านการให้ความเป็นธรรมต่อตนเองและไม่ยึดติดทัศนคติ แสดงให้เห็นว่า ผู้มีความเห็นต่างจะต้องตระหนักและคำนึงถึงหลักความถูกต้อง ไม่สุดโต่ง และไม่หย่อนยาน เช่นเดียวกับที่ท่านเราะสูล ﷺ ได้รับคำสั่งให้ทำหน้าที่นี้และประกาศอุดมการณ์ของตนเองอย่างชัดเจน ดังที่อัลลอฮ์ ﷻ ตรัสไว้ ความว่า “จงกล่าวเถิดมุฮัมมัด “นี่คือแนวทางของฉัน ฉันเรียกร้องไปสู่อัลลอฮ์อย่างประจักษ์แจ้งทั้งตัวฉันและผู้ปฏิบัติตามฉัน และมหาบริสุทธิ์แห่งอัลลอฮ์ ฉันมิได้อยู่ในหมู่ตั้งภาคี” (ยูซุฟ: 108) ดังกล่าวจะช่วยให้ผู้นำเสนอความเห็นต่างได้รับความรู้และความเข้าใจใหม่ ดังที่อัมมาร บิน ยาซิด ﷺ ได้กล่าวไว้ ความว่า “สามคุณลักษณะที่ใครก็ตามได้ทำให้มีอยู่ในตัวเขา แท้จริงเขาได้ทำให้ความศรัทธาเกิดความสุขสมบูรณ์แล้ว ได้แก่ การให้ความเป็นธรรมต่อตนเอง การบริจาคทานแก่คนยากลำบาก และการให้سلامแก่พี่น้องมุสลิมทุกคน” (al-Bukhariyy หะดีษหมายเลข 1/15) รวมถึงการประเมินตนเองเพื่อป้องกันการยึดติดกับทัศนคติ กล้ายอมรับและปฏิบัติตามความเห็นที่มีน้ำหนักกว่า ดังที่ Muhammad Abu Ghadir al-Mahamiy (2015) ได้ยกตัวอย่างพฤติกรรมที่จะแสดงให้เห็นว่า ผู้มีความเห็นต่างขาดการให้ความเป็นธรรมต่อตนเอง เช่น ปฏิเสธความขัดแย้งหรือโอนอ่อนผ่อนตามความเห็นที่ไม่ถูกต้อง ยอมรับหลักฐานหรือทัศนคติที่ไม่ถูกต้องกับประเด็นความเห็นต่าง ตัดเอาเฉพาะความเห็นที่ตนต้องการเพื่อลดความเชื่อถือ

ของฝ่ายตรงข้าม พยายามนำเสนอข้อบกพร่องและจุดอ่อนของฝ่ายตรงข้าม และมักจะทิ้งความเห็นด้วย คำพูดที่ชวนให้สงสัยหรือสร้างความเคลงใจ

6. ด้านการคำนึงถึงความถูกต้องและผลประโยชน์ส่วนรวม แสดงให้เห็นว่าผู้มีความเห็นต่าง จะต้องคำนึงถึงหลักเจตนารมณ์แห่งกฎหมายอิสลาม และคำนึงถึงการสร้างองค์ความรู้ใหม่ทางวิชาการที่สามารถแยกแยะความเห็นที่ถูกต้องและเหมาะสม โดยไม่แสดงพฤติกรรมตำหนิผู้เห็นต่าง ดังที่ Yusuf al-Qardawiy (2001) ได้กล่าวว่า การคำนึงถึงความถูกต้องและผลประโยชน์ของส่วนรวม จะทำให้เกิดความรู้ใหม่ที่ปลอดภัยจากผลลัพธ์เชิงลบ ในขณะที่การแสดงความเห็นต่างอย่างไร้มารยาท หรือต้องการเอาชนะ จะสร้างความโกรธเคืองและความหมองใจ ซึ่งถือเป็นพฤติกรรมที่ขัดแย้งต่อคำสั่งของอัลลอฮ์ ﷻ ความว่า “และพวกเจ้าจงยึดสายเชือกของอัลลอฮ์โดยพร้อมกันทั้งหมดและจงอย่าแตกแยกกัน และจงรำลึกถึงความเมตตาของอัลลอฮ์ที่มีแก่พวกเจ้า ขณะที่พวกเจ้าเป็นศัตรูกัน แล้วพระองค์ได้ทรงให้สนิทสนมกันระหว่างหัวใจของพวกเจ้า แล้วพวกเจ้าก็กลายเป็นพี่น้องกัน ด้วยความเมตตาของพระองค์ และพวกเจ้าเคยปรากฏอยู่บนปากหลุมแห่งไฟนรก แล้วพระองค์ก็ทรงช่วยพวกเจ้าให้พ้นจากปากหลุมแห่งนรกนั้น ในทำนองนั้นแหละ อัลลอฮ์จะทรงแจกแจงแก่พวกเจ้าซึ่งบรรดาโองการของพระองค์เพื่อว่าพวกเจ้าจะได้รับแนวทางอันถูกต้อง” (อาลี อิมรอน: 103) ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดความร่วมมือที่ดีจากทุกฝ่าย ดังที่ Abd Karim Zaydan (1976) กล่าวว่า แบบอย่างในการนำเสนอคำสอนอิสลามของท่านเราะสูล ﷺ คือ การเปลี่ยนแปลงสังคมที่เสื่อมโทรมให้เป็นสังคมที่ดี ด้วยความร่วมมือกันอย่างเป็นญะมาอะฮ์ (กลุ่ม) ที่เชิญชวนกันสู่ความดีและห้ามปรามกันเรื่องความชั่ว เช่นเดียวกับการปฏิบัติตามผู้นำเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้นจากความเห็นต่าง ตราบใดที่คำตัดสินชี้ขาดหรือการสั่งใช้ให้ปฏิบัตินั้นไม่ใช่เรื่องฝ่าฝืนต่ออัลลอฮ์ ﷻ ดังคำสั่งของอัลลอฮ์ ﷻ ความว่า “ผู้ศรัทธาทั้งหลาย จงเชื่อฟังอัลลอฮ์ จงเชื่อฟังเราะสูล และผู้ปกครองในหมู่พวกเจ้าเถิด” (อันนิสาฮ์: ส่วนหนึ่งจากอายะฮ์ 59) ทั้งนี้ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความแตกแยกในหมู่ผู้ศรัทธาและเป็นการรักษาสติประโยชน์ของส่วนรวม ดังที่ท่านเราะสูล ﷺ ได้สั่งใช้ ความว่า “มุสลิมทุกคนมีหน้าที่ที่จะต้องเชื่อฟังและปฏิบัติตาม (ผู้ปกครองที่มีอำนาจในการตัดสินตามบัญญัติอิสลาม) ทั้งในเรื่องที่เขาชอบหรือไม่ชอบ ยกเว้นจะถูกสั่งใช้ให้ฝ่าฝืนต่ออัลลอฮ์ ﷻ ซึ่งหากถูกสั่งใช้ให้ฝ่าฝืนต่อพระองค์ ก็ไม่ต้องเชื่อฟังหรือปฏิบัติตาม” (al-Bukhariy หะดีษหมายเลข 2955, Muslim หะดีษหมายเลข 1839)

สรุปผลการวิจัย

การเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการแสดงความเห็นต่างเกี่ยวกับประเด็นหลักการศาสนาในสังคมมุสลิมนั้น ถือเป็นข้อค้นพบที่เป็นประโยชน์ต่อองค์กรบริหารกิจการศาสนาอิสลาม

สถาบันการศึกษา สถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ใช้เป็นสารสนเทศในการกำหนดนโยบาย ระเบียบ แนวทาง หรือคู่มือปฏิบัติตนสำหรับผู้นำศาสนา กรรมการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม นักวิชาการมุสลิม และผู้นำเสนอคำสอนอิสลาม และเป็นการสนับสนุนการนำเสนอคำสอนอิสลามบนแนวทางสายกลาง เปิดใจรับฟัง เคารพ ให้เกียรติความเห็นต่าง และรักษาความเป็นเอกภาพและความเป็นพี่น้องในอิสลาม ดังที่ ฎอฮฺ ญาบิร อัล อัลวานี (2562) ได้กล่าวว่า “ความเป็นพี่น้องในอิสลามเพื่อแสวงหาความโปรดปรานของอัลลอฮ์ ﷻ และใจที่เป็นเอกภาพของประชาชาติมุสลิม เป็นบทบัญญัติที่สำคัญยิ่งที่จะนำไปสู่การศรัทธาที่แน่วแน่ต่อเอกภาพของอัลลอฮ์ ﷻ เช่นเดียวกับข้อห้ามเกี่ยวกับการทำลายความเป็นพี่น้องในอิสลาม ก็เป็นข้อห้ามที่รุนแรงยิ่งนัก นี่คือเหตุผลของบรรดาอุละมาอ์ (ปวงปราชญ์) ยุคก่อน ๆ เมื่อเผชิญกับปัญหาคิลาฟียะฮ์ บ่อยครั้งที่พวกเขาจะเลือกสิ่งที่เป็นอัฟฎอล (มีความประเสริฐ) น้อยกว่าเพียงเพื่อดำรงไว้ซึ่งเอกภาพ หลีกเลี่ยงการโต้แย้งและถกเถียง พวกเขาจำยอมที่จะละทิ้งที่เป็นสุนนะฮ์ (แบบฉบับของศาสนทูต) ในทัศนะของพวกเขา และปฏิบัติในสิ่งที่ป็นฮารุส (สิ่งที่ศาสนาอนุญาตกระทำได้แต่มีระดับต่ำกว่าสุนนะฮ์) เพียงเพื่อรักษาความเป็นพี่น้องดังกล่าว”

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1.1 ควรนำผลการศึกษาเป็นสารสนเทศให้ผู้นำศาสนา กรรมการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม นักวิชาการมุสลิม หรือผู้นำเสนอคำสอนอิสลาม ใช้ศึกษาวางแผนการเสริมสร้างการใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมต่อไป

1.2 ควรนำผลการศึกษาเป็นสารสนเทศในการกำหนดนโยบาย ระเบียบ แนวทางหรือคู่มือปฏิบัติตนสำหรับผู้นำและกรรมการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม นักวิชาการมุสลิม และผู้นำเสนอคำสอนอิสลามในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิม

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาประเมินผลการใช้แนวทางการเสริมสร้างการปรับใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่ได้จากการศึกษาเพื่อจะเป็นประโยชน์ในการปรับปรุงและพัฒนาแนวทางต่อไป

2.2 ควรมีการศึกษาคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของผู้นำศาสนาและผู้นำเสนอคำสอนอิสลามในการทำหน้าที่จัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิม เพื่อใช้เป็นสารสนเทศด้านอิสลามศึกษาและให้ผู้เกี่ยวข้องกำหนดคุณลักษณะที่พึงประสงค์ต่อไป

2.3 ควรมีการศึกษาบทบาทขององค์กรบริหารกิจการศาสนาอิสลาม สถาบัน การศึกษา อิสลาม และสถาบันวะสะฎียะฮ์ ในการมีส่วนร่วมเสริมสร้างการใช้วะสะฎียะฮ์ในการจัดการ ความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมมุสลิม เพื่อเป็นสารสนเทศให้ผู้เกี่ยวข้องได้นำไปปรับ ใช้ในการจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิม

รายการอ้างอิง

- ภูอฮา ญาบิร อัล อัลวานี. (2562). *จริยธรรมความเห็นต่างในอิสลาม*. (อิบรอฮีม ณรงค์รักษาเขต และ ธวัช นัยพอม, ผู้แปล) (พิมพ์ครั้งที่ 2). ปัตตานี: สมิลันเพรส.
- ณรงค์ โพธิ์พฤชานันท์. (2557). *ระเบียบวิธีวิจัย หลักการ แนวคิด และเทคนิคการเขียนรายงานการ วิจัย* (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: เอ็กสเปอร์เนท.
- ประไพพิมพ์ สุชีวลินนท์, และประสพชัย พสุนนท์. (2559). กลยุทธ์การเลือกตัวอย่างสำหรับการวิจัย เชิงคุณภาพ. *วารสารปาริชาติ มหาวิทยาลัยทักษิณ*, 29(2), 37–38.
- วรรณดี สุทธิณารกร. (2556). *การวิจัยเชิงปฏิบัติการ: การวิจัยเพื่อเสริมภาพและการสร้างสรรค์* (พิมพ์ ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- อิบรอฮีม อาลฮุเซน. (2561). การทำความเข้าใจหลักอัลวะสะฎียะฮ์และการนำไปใช้ในชีวิตรจริง. *วารสาร AL-NUR บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยฟาฏอนี*, 13(25), 203–222.
- เอื้อมพร หลินเจริญ. (2555). เทคนิคการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ. *วารสารการวัดผลการศึกษา*. 17(1), 17– 29.
- Abd al-Rahman Abd al-Khaliq. (2020). *al-Qawa'id al-Zahbiyyah fi Adab al-Khilaf*. Retrieved from <https://www.noslih.com/article>.
- Abd al-Rahman Hasan Hanbakat al-Maydaniy. (1996). *al-Wasatiyyah fi al-Islam*. Muassasat al-Rayyan li al-TibaAh wa al-Nashr wa al-Tawzi'i: Bayrut. Lubnan.
- Abd al-Salam al-Sulaymaniy. (1993). *al-Ikhtilaf wa Adabihi*. al-Rabitat al-Muhammadiyah li al-'Ulamaa: Dar al-Manzumah. (3).
- Abd Karim Zaydan. (1976). *Usul al-Da'awah*. Jami'ah Baghdad. Baghdad: 'Iraq.
- Abdullah bin Abd al-Musin al-Turakiy. (2010). *Asbab Ikhtilaf al-Fuqahaa*. Muassat al-Risalah. Bayrut Lubnan.
- Abu al-Fidaa Ismail Umar Kathir al-Qurayshiy al-Dimashqiy. (2000). *Tafsir al-Quran al-Azim*. Dar Ibn Hazmi. Bayrut.

- Aqil Muhammad al-Maqtariy. (1993). *Adab al-Ikhtilaf*. Dar Ibn Hazm li al-Tiba'ah wa al-Nashr wa al-Tawzi'i: Bayrut.
- Ibrahim Anis, Abd al-Halam Muntasir, Atiyyah al-Sawalihiy, & Muhammad Khalaf Allah Ahmad. (2004). *al-Mu'ujam al-Wasit. Majma'a al-Lughat al-Arabiyyah*. Maktabat al-Shuruq al-Dawliyyah.
- Jabbar Dahshun al-Taiiy. (2007). *Adab al-Ikhtilaf fi al-Islam: Ruyah Nahw al-Ikhtilaf*. Majallah Thaqafatuna. *Wizarat al-Thaqafah-Dairat al-Alaqa al-Thaqafiyyah al-Aammah: Dar al-Manzumah*, (4), 98-102.
- Muhammad Aawwamah. (2007). *Adab al-Ikhtilaf Fi Masail al-'lil wa al-Din*. Dar al-Yusr li al-Nashr: al-Mamlakat al-Arabiyyah al-Su'uudiyyah.
- Muhammad Abu Ghadir al-Mahamiy. (2015). *Fiqh al-Ikhtilaf Mafhum al-Ikhtilaf wa Asbabuhu Adabuhu wa Idaratuhu*. Retrieved from <https://jlworld.org>.
- Nasir Abd al-Karim al-Aql. (2008). *al-Wasatiyyah wa al-I'tidal fi al-Quran Mafhum al-Wasatiyyah wa al-I'tidal*. Buhuth Nadwah Athr al-Quran al-Karim fi Tahqiq al-Wasatiyyah wa Daf'a al-Ghuluw. al-Maktabat al-Shamilat al-Hadithah.
- Salih Abd al-Aziz Muhammad Ibrahim Al al-Shikh. (2018). *al-Wasatiyyah wa al-I'tidal wa Athruhuma Ala Hayat al-Muslimin*. Wizarat al-Shuun al-Islamiyyah wa al-Dawah wa al-Irshad: al-Riyad.
- Taha Jabir Fayyad al-Ulwaniy. (1987). *Adab al-Ikhtilaf fi al-Islam*. Al-Mahad al-Aalamiy li al-Fikr al-Islamiy: al-Wilayat al-Muttahidat al-Amirikiyyah.
- Taha Jabir Fayyad al-Ulwaniy. (2017). *Min Adab al-Ikhtilaf ila Nubz al-Khilaf*. Al-Mahad al-Aalamiy li al-Fikr al-Islamiy: al-Wilayat al-Muttahidat al-Amirikiyyah.
- Yusuf al-Qardawiy. (2001). *al-Sahwat al-Islamiyyah bayna al-Ikhtilaf al-Mashru'u wa al-Tafarruq al-Mazmum*. Dar al-Shuruq: al-Qahirah.
- Yusuf al-Qardawiy. (2009). *Fiqh al-Wasatiyyat al-Islamiyyah wa al-Tajdid. Maalim wa Manarat*. Markaz al-Qardawiy li al-Wasatiyyat al-Islamiyyah wa al-Tajdid: al-Qatar.